

6. **Єфремов Сергій** – Михайлу Грушевському. Лист від 29 (16) вересня 1901 р. // Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Т. 3. – К.; Нью-Йорк, 2006. – С. 203.
7. **Єфремов С. О.** Шевченкознавчі студії / С. О. Єфремов / передм. Е. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К., 2008.
8. **Єфремов С. О.** Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (Спогади) (1876–1907) / С. О. Єфремов. – К., 2011.
9. **Иваницкая С. Г.** Политические идеи С. А. Ефремова в контексте реализации «украинского проекта» (1905–1908 годы) / С. Г. Иваницкая // Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 188–208.
10. **Крячко Т. П.** Просвітницька діяльність Сергія Єфремова (до 125-річчя з дня народження) / Т. П. Крячко // Наук. праці. Пед. науки. – 2001. – Вип. 1. – С. 111–115.
11. **Меленчук О.** Коментування персоналій у листуванні та щоденнику Т. Шевченка: досвід С. Єфремова / О. Меленчук // Слово і Час. – 2011. – № 5 (605). – С. 65–72.
12. **Меленчук О.** Шевченкознавство Сергія Єфремова / О. Меленчук [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.book.net/index.php
13. **Меленчук О.** Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства / О. Меленчук: монографія. – Чернівці, 2013.
14. **Могильний Л.** Побудова державності України за брошурою С. Єфремова «Як люде прав собі добувають» / Л. Могильний // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія / В. Ф. Колесник (відп. ред.) [та ін.]. – 2006. – Вип. 87–88. – С. 33–35.
15. **Могильний Л.** Участь Сергія Єфремова в агітаційно-пропагандистській діяльності Української радикальної партії в Російській імперії в 1905 р. / Л. Могильний // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. / головн. ред. В. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.
16. **Наєнко М.** Сергій Єфремов як історична і літературна постать / М. Наєнко // Літературна Україна. – 2001, 8 листопада. – С. 4.
17. **Соловей Е.** Єфремов як шевченкознавець / Е. Соловей // Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / передм. Е. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К., 2008. – С. 5–14.
18. **Чехівський О.** Шевченкова мудрість у «Щоденниках» Сергія Єфремова / О. Чехівський // Дивослово. – 2004. – № 7. – С. 12–14.
19. **Шумило Н.** На сторожі класичного та виваженого: [Політик, культурний діяч, письменник С. Єфремов] / Н. Шумило // Слово і час. – 1994. – № 7. – С. 53–60.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94(477.63) «16–17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СКІЛЬКИ Ж БУЛО ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ ЗА ВСЮ ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА?

Доведено, що за всю історію існування українського козацтва на Низу Дніпра було лише три Запорозькі Січі: Базавлуцька (1590–1638), Чортомлицька (1652–1638) та Підпі-

льненська, або Нова (1734–1775), у той час як Хортицька, Томаківська та Микитинська Січі були лише форпостами.

Ключові слова: Запорозька Січ, державницьке утворення, прикордонне формування, форпости.

Стороженко И. С. Сколько ж было Запорожских Сечей за всю историю украинского казачества?

Доказано, что за всю историю существования украинского казачества на Низу Днепра было всего три Запорожские Сечи: Базавлукская (1590–1638), Чортомлицкая (1652–1638) и Подпильненская, или Новая (1734–1775), в то время как Хортицкая, Томаковская и Никитинская Сечи были лишь форпостами.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, государственное образование, приграничное формирование, форпосты.

Розглядаючи історію Запорозької Січі, відомий український історик і державний діяч М. Василенко у 1916 р. зазначав: «... історіографія все ж таки не вирішила до цих пір задовільно питання про те, коли і за яких умов виникла Запорозька Січ? Унаслідок обмеженої джерельної бази це питання до цих пір є спірним» [3, с. 194]. А дослідник останньої – Підпільненської Січі М. Слабченко у 1927 р. писав: «Про Запорожжя взагалі й Січ зокрема понаписувано гори більших і менших книг, статтів, заміток. Опубліковано й чимало різних документів. Але що по суті являло собою Запорожжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціального типу – і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорожжям, фактично не розв'язано ані одного питання» [8, с. 203].

З того часу історіографічна ситуація майже не змінилася, насамперед через обмежену джерельну базу та складність самої проблеми. Однак, досліджуючи історію воєнного мистецтва часів Б. Хмельницького, оминати проблему походження і функціонування Запорозької Січі було неможливо [10, с. 3–320]. В результаті було встановлено, що після знищення польською армією в 1638 р. Базавлукської Січі, ця структура більше не відновлювалася впродовж чотирнадцяти років. Отож, думка про те, що в цей час (1638–1652) існувала Микитинська Січ, виявилася помилковою. Аналіз джерел показав, що Б. Хмельницький у 1652 р. за власним проектом відновив Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької. Це стало результатом досить серйозних змін як в козацькій державі, так і поза її межами. Дослідження цих змін дозволило з'ясувати причини відродження Б. Хмельницьким Запорозької Січі та реконструювати її організаційну структуру в контексті еволюції українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. «Універсальним ключем», який допоміг би з'ясувати сутність і стадії становлення козацтва в цілому та Запорозької Січі зокрема, може стати дослідження генези та розвитку січових організаційних структур.

Обґрунтованість такого підходу спирається на уявлення про те, що, поперше, сама структура будь-якого природного об'єкта є джерелом передачі інформації про його сутність [4, с. 17]. По-друге, і природа, і Всесвіт, і соціа-

льна практика мислиться як такі, що мають системний характер [6, с. 5–19], унаслідок чого функція реалізується через структуру об'єкта [5, с. 159–162]. По-третє, інформація щодо сутності будь-якого об'єкта виявляється на функціональному рівні, тобто за умов взаємодії його з навколишнім світом [7, с. 27–30]. Отже, однією з причин неповноти наших знань про Запорозьку Січ є відсутність повної інформації про генезу та еволюцію її організаційної структури в діалектичній єдності з іншими структурами.

Для реалізації таких підходів був застосований історико-системний метод, який налаштовує оптику розгляду організаційної структури Січі в контексті ієрархії систем, що її оточують і з нею взаємодіють. Зокрема, вищою системою в цій ієрархії є Великий Степовий Кордон України (далі – Великий Кордон), який був органічним простором виникнення козацтва та розвитку його організаційних структур. Нижчими системами тут виступають первинні організаційні структури самого козацтва та Січі, а навколишнім політико-правовим середовищем – Річ Посполита. Проведення структурно-функціонального аналізу цієї ієрархії систем дозволило мінімізувати прогалини в джерельній базі і визначити організаційну структуру: а) козацтва до утворення першої Січі; б) першої Запорозької Січі; в) Чортомлицької Січі, відродженої Б. Хмельницьким.

Поєднання «універсального ключа» з історико-системним методом надало можливість отримати відповіді на питання щодо часу та умов виникнення українського козацтва, стадій його розвитку; щодо обставин формування організаційних структур першої Запорозької (Базавлуцької) Січі, знищеної польською армією у 1638 р. Окрім того, було виявлено причини відсутності військової організації запорожців упродовж 1638–1652 рр., а також з'ясовано, на яку Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади.

Варто зазначити, що в процесі дослідження плідною виявилася рицарська (військова) гіпотеза утворення Запорозької Січі наприкінці XVI ст. як альтернатива існуючій в українській історіографії ухадницько-промисловій (господарській) гіпотезі [11, с. 166–196], а також гіпотеза щодо генези та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. в аспекті етногенезу. Зокрема, було з'ясовано, що козацтво виникло як субетнос, тобто як складова частина українського етносу та його домінанта [Там само, с. 333–387].

Необхідно підкреслити, що становлення першої Запорозької Січі відбулося на засадах суспільного саморозвитку. Результатом цього, по-перше, було утворення козацького субетносу, по-друге, Базавлуцька Запорозька Січ стала першим українським державницьким організмом після часів Київської Русі, по-третє, організаційна структура цієї Січі стала еталоном для усіх наступних структур українського козацтва.

На генезу козацтва та утворення першої Базавлуцької Січі вплинула низка факторів, зокрема саме існування Великого Кордону з його небезпечними умовами через напади кримських татар з кінця XV ст.; вісім кошів

січей-форпостів (з 1585 р.) на островах Великого Лугу від кожного прикордонного замку, в яких мешкали козаки; козацьке військо з упорядкованою структурою, формування якого завершилося протягом 1587–1590 рр.; юридичний акт – дозвіл на утворення автономної структури на Низу Дніпра під сюзеренітетом польського короля^{*}; високий рівень розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку між кошами острівних січей Великого Лугу та волостю; козацька рицарська корпоративна ідеологія, відповідно до якого козацька спільнота ухвалювала рішення не за «згодою більшості», а за «загальною згодою», коли незгодних могли ліквідувати фізично (іншими словами, почуття найвищої спільності «ми» мусило абсолютно придушувати кожне конкретне «я», бо тільки за таких умов забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу).

Утворившись у 1590 р. на Низу Дніпра на островах Великого Лугу, перша Базавлуцька Січ з часом перенесла свою організаційну структуру на волость (південну Київщину та Брацлавщину), унаслідок чого мала два центри управління, розташовані на Дніпровській транспортній магістралі: на острові Базавлук (у теплу пору року) і на волості (в м. Канів). Організаційно ця Січ складалася з восьми кошів острівних січей у Великому Лузі та восьми територіальних кошів, поділених на територіальні сотні й десятки, на волості з центрами управління на базі прикордонних замків: Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського [11, с. 198–278]. Після знищення цієї Січі 1638 р. реєстровці захопили острівні коші, перетворивши їх на полкові січі. Зокрема, на півострові Микитин Ріг розташовувалася січ Канівського полку реєстрових козаків. На базі цієї січі й було облаштовано урядовий форпост, в якому реєстрові полки протягом 1638–1648 рр. виконували залогову службу за графіком змінного чергування [2, с. 14, 15]. На острові Томаківка розташовувалася полкова січ Черкаського реєстрового козацького полку, на яку й спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади (осінь–весна 1647–1648 рр.) [1, с. 30, 31].

Головною причиною відродження Б. Хмельницьким у 1652 р. Запорозької Січі було його прагнення позбавити свою державу від зайвого пасіонарного поkozаченого елемента, який створював кризову ситуацію в суспільстві. Організаційна структура Чортомлицької Січі складалася із п'яти паланок та 40 куренів (два курені зникли на зламі XVII–XVIII ст.) [11, с. 279–333]. Відроджена Січ відрізнялася від попередньої – Базавлуцької, по-перше,

^{*} Усі Зпорозькі Січі були створені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, Базавлуцька – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та вищеназваної постанови польського сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19.04.1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава IV та постанови польського сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підпільненська або Нова – утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14.08.1775 р.).

організаційною структурою, по-друге, місцем проживання козаків. У Чортомлицькій Січі козаки постійно проживали на Низу Дніпра, тоді як у Базавлуцькій вони мешкали на волості, у своїх прикордонних замках та їхніх околицях. Козаки тут мали ґрунти та сім'ї, а Низ Дніпра використовували сезонно як військову базу. Базавлуцька Січ не мала паланок і куренів.

Оскільки остання – Підпільненська (Нова) Запорозька Січ була спадкоємницею Чортомлицької, то вона успадкувала й її організаційну структуру. Отже, Запорозька Січ, про яку ми знаємо сьогодні з підручників, – це творіння рук і розуму Б. Хмельницького.

Підсумовуючи, зазначимо, що від кінця XVI ст. й до останньої третини XVIII ст. на Запорожжі, у Великому Лузі було лише три Запорозькі Січі: у 1590–1638 рр. Базавлуцька («Найстаріша», «Баторієва»), у 1652–1709 рр. – Чортомлицька («Стара», «Богданова») та в 1734–1775 рр. Підпільненська, або «Нова». Хортицька, Томаківська та Микитинська Січі були лише форпостами. Зазначимо, з усіх трьох Запорозьких Січей тільки перша (Базавлуцька) є українським державницьким утворенням, а інші дві: Чортомлицька і Підпільненська – українськими військовими прикордонними формуваннями з деякими рисами анклавів^{**}. Влада Чортомлицької Січі поширювалася на комунікації Запорожжя, які були визначені Б. Хмельницьким. Свій протекторат над Січчю він здійснював через одного з своїх генеральних осавулів. Упродовж 1663–1709 рр. Січ перебувала під протекторатом російської держави, який реалізовувався через куратора Січі – гетьмана Лівобережної України. Протекторат Російської імперії щодо Підпільненської Січі також здійснювався через кураторів – Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.); гетьмана Лівобережної України К. Розумовського (1750–1764 рр.); Малоросійську колегію (1764–1775 рр.). Для здійснення контролю за діяльністю Січі в межах її фортеці в окремому ретраншименті дислокувався російський підрозділ.

Торкаючись формувань українського козацтва за межами Наддніпрянщини та Запорожжя, зазначимо, що Кам'янська, Олешківська та Задунайська Січі, а також козацтво Слобідської України та Кубані були українськими військовими прикордонними анклавами відповідно Кримського ханства, Туреччини та Росії.

Бібліографічні посилання

1. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
2. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
3. **Василенко Н. П.** Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К., 1916.
4. **Карвалью Родригеш Ф.** Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / Ф. Карвалью Родригеш; пер. с португ. В. Якунина. – М., 1996.

^{**} Анклав, енклав (франц. *enclave*, від лат. *inclavo* – зачиняю на ключ) – територія або частина території держави, повністю оточена територією іншої держави [9, с. 64].

5. **Ковальченко І. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
6. **Перебудов Ф. І.** Введение в системный анализ / Ф. І. Перебудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
7. **Святець Ю. А.** Кліометрика: У 2 ч. – Ч. 1. Інформаційні технології та інструменти: підручник для іст. ф-тів вищ. навч. закл. / Ю. А. Святець, П. К. Доорн. – Д., 1998.
8. **Слабченко М.** Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3.
9. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1977.
10. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.: наукове видання / І. С. Стороженко. – Д., 1996.
11. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Книга 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наукове видання / І. С. Стороженко / передм. Ю. А. Святеця; Відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94 (477) «XIX»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНОЦТВО В БЛАГОДІЙНІЙ ТА ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ СТАРОЇ ГРОМАДИ (70–80-ті рр. XIX ст.)

Розглянуто культурно-освітню та благодійну діяльність дружин представників Київської громади в 70–80-х рр. XIX ст. Висвітлено її чотири напрямки: викладання в недільних школах, активна робота у «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу», збирання етнографічного матеріалу, участь у складанні «Словника», а також аматорських постановках української драматургії.

Ключові слова: Київська громада, жіночий рух, недільні школи, притулки.

Никитенко А. И. Женщины в благотворительной и просветительской деятельности Киевской старой громады (70–80-е гг. XIX в.).

Рассмотрена культурно-образовательная и благотворительная деятельность жен представителей Киевской громады в 70–80-е гг. XIX в. Освящены её четыре направления: преподавание в воскресных школах, активная деятельность в «Обществе дневных приютов для детей рабочего класса», сбор этнографического материала, участие в составлении «Словаря», а также любительских постановках украинской драматургии.

Ключевые слова: Киевская громада, женское движение, воскресные школы, приюты.

У вивченні діяльності громад Наддніпрянської України в останні десятиліття розвивається тенденція до всебічного дослідження напрямків діяльності громадівців (від етнографічної, освітньої, політичної до